

УДК 94(438+477+470) «1941–1944»

DOI: 10.30840/2413-7065.4(85).2022.269261

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПІЛЛЯ ОУН І БОЇВОК УПА НА ТЕРИТОРІЇ КРИМУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1941–1944) В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Сергій ГУБСЬКИЙ

orcid.org/0000-0003-0203-651X

науковий співробітник відділу історичних студій НДІУ

Анотація. У статті висвітлюються питання діяльності підпілля ОУН і боївки УПА в роки Другої світової війни в українській історіографії. Аналізуються програмні та ідеологічні документи Організації українських націоналістів (ОУН) щодо їхнього бачення ролі і місця Криму у геополітичних стратегіях майбутньої незалежної української держави.

Зазначається, що ще у 20–30-х роках ХХ ст. ідеологи націоналістичного руху розробляли геостратегічні концепції, у яких Крим займав ключове місце як певний форпост Чорноморського регіону, яким за жодних умов не можна поступатися. Вказано, що у цих документах українські націоналісти розглядали Крим як основну базу українських військово-морських сил та українського торгового флоту.

Констатовано, що реалізувати свої плани і втілювати у життя власні ідеї українські націоналісти почали в умовах німецько-радянської війни, що і висвітлюється у працях українських істориків та безпосередніх учасників тих подій. Там зазначається, що вже на початку липня 1941 р. перші похідні групи ОУН вирушили на центральноукраїнські землі, звідки планували опанувати всі етнічні українські території, створюючи на них свої органи влади та управління, і Крим був для них одним із пунктів призначення. Відповідно ОУН (мельниківці) і ОУН (бандерівці) створили спеціальні кримські групи, які мали рухатися безпосередньо на півострів. Восени 1941 р. першим групам ОУН вдалося зайти на територію півострова. В цей час німецький окупаційний режим розпочав репресії проти членів і прихильників ОУН, відтак похідні групи, що рухалися до Криму, перебували під загрозою викриття і фізичного знищення.

Зазначено, що в українській історіографії поширена думка, яка підкріплена документальною базою та свідченнями очевидців, що центром діяльності в Криму став Сімферополь. Окремі структури ОУН були створені також у Джанкої, Ялті та інших містах півострова. Перебуваючи під переслідуванням німецьких репресивних органів, українські націоналісти все ж змогли закріпитися в Криму і розпочати систематичну організаційну роботу.

Констатовано, що в умовах повномасштабного вторгнення Росії в Україну, тимчасової окупації частини української території, в т.ч. і Криму, всебічне і неупереджене висвітлення зазначеної теми є актуальним і необхідним.

Ключові слова: Крим; націоналістичне підпілля; ОУН; УПА; Україна; незалежність; Друга світова війна; німецька окупація; українська історіографія.

ACTIVITIES OF THE OUN UNDERGROUND AND THE UPA FIGHTERS IN THE TERRITORY OF CRIMEA DURING WORLD WAR II (1941–1944) IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Serhii HUBSKYI

research fellow of the Historical Studies Department of RIUS

© Губський С.

Annotation. *The article highlights the issues of the underground activities of the OUN underground and the UPA fighters during the Second World War in Ukrainian historiography. The program and ideological documents of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) are analyzed in relation to their vision of the role and place of Crimea in the geopolitical strategies of the future independent Ukrainian state. It is noted that back in the 20s–30s of the 20th century ideologists of the nationalist movement developed geostrategic concepts in which Crimea occupied a key place as a certain outpost of the Black Sea region, which cannot be conceded under any circumstances. It is noted that in these documents Ukrainian nationalists considered Crimea as the main base of the Ukrainian naval forces and the Ukrainian merchant fleet.*

It was established that Ukrainian nationalists began to implement their plans and own ideas in the conditions of the German-Soviet war, which is reflected in the works of Ukrainian historians and direct participants of those events. It is noted there that already at the beginning of July 1941, the first derivative groups of the OUN went to the central Ukrainian lands, from where they planned to take over all ethnic Ukrainian lands, creating their own authorities and administrations on them, and Crimea was one of their destinations. Accordingly, the OUN (Melnik's supporters) and OUN (Bandera's supporters) created special Crimean groups that were to move directly to the peninsula. In the autumn of 1941, the first groups of the OUN managed to enter the territory of the peninsula. At that time, the German occupation regime began repression against the members and supporters of the OUN, so the derivative groups moving to the Crimea were under the threat of exposure and physical destruction.

It is noted that in Ukrainian historiography there is a widespread opinion, supported by the documentary base and eyewitness accounts, that Simferopol became the center of activity in Crimea. Separate structures of the OUN were also created in Dzhankoi, Yalta and other cities of the peninsula. Being persecuted by the German repressive authorities, Ukrainian nationalists were still able to gain a foothold in Crimea and start systematic organizational work, which consisted in creating a network of supporters, activities of cultural, educational and religious structures.

It was established that in the conditions of Russia's full-scale invasion of Ukraine, the temporary occupation of part of the Ukrainian territory, including Crimea, comprehensive and unbiased coverage of the above-mentioned topic is a relevant and necessary matter today.

Key words: *Crimea; nationalist underground; OUN; UPA; Ukraine; independence; World War II; German occupation; Ukrainian historiography.*

Постановка питання. Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр. стала лише першою сторінкою національно-визвольної боротьби українського народу у XX ст. З постанням спочатку автономної, а потім незалежної Карпатської України на Закарпатті (жовтень 1938 – березень 1939 рр.), початком Другої світової війни у вересні 1939 р. і, зокрема, німецько-радянської війни, що розпочалась у червні 1941 р. нападом гітлерівської Німеччини на свого колишнього союзника – сталінський Радянський Союз, боротьба за незалежність всієї України продовжилась більш організовано.

Найбільш дієвою державницькою політичною силою, що боролась за самостійне життя нашого народу в цей час, виступала Організація українських націоналістів (ОУН), створена на Першому Великому зборі, що відбувався як Конгрес українських націоналістів упродовж 28 січня – 3 лютого 1929 р. у Відні; першим головою ОУН було обрано полковника Армії Української Народної Республіки (УНР) Є. Коновальця.

Після відновлення державної незалежності України у серпні 1991 р. тема дослідження діяльності українського самостійницького руху в роки Другої

світової війни на всій українській етнічній території, в т.ч. і в Криму, почала набувати дедалі більшого значення в українській історіографії. Особливо вона стала актуальною з лютого 2014 р., в часи анексії путінською Росією українського Криму, розв'язаної імперськими шовіністами війни на Донбасі та повномасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. з метою окупації України та ліквідації української державності.

До недавнього часу і сучасна українська громадськість та й, зрештою, частина науковців вважали, що діяльність ОУН і створеної у жовтні 1942 р. Української Повстанської Армії (УПА) в основному концентрувалась у західному регіоні України, а в північній, центральній, південній та східній частинах республіки, і тим більше в Криму, функціонування організованого націоналістичного підпілля і загонів та боївків УПА мало незначний або малопомітний вплив на події, що там розгортались. Проте ці уявлення не відповідають дійсності. Борці за українську державність виконували жертвовну й безкомпромісну роботу на всій території сучасної України й значній частині українських етнографічних земель.

Незважаючи на те, що після закінчення Другої світової війни у 1945 р. у зарубіжних українських виданнях з'явилися окремі наукові праці та спогади українських дослідників і діячів визвольного руху, присвячені боротьбі за незалежність на території Великої України та Криму, а з початку 90-х років ХХ ст. в Україні проведена певна наукова робота з дослідження питань діяльності ОУН і УПА у зазначених регіонах, заявлена проблематика, особливо стосовно

Криму, є недостатньо розробленою, хоча, безумовно, вже опублікована деяка документальна база та певна кількість праць, присвячених дослідженню питань історіографії проблеми. Варто також зазначити, що до цього часу майже немає окремих наукових робіт, у яких би висвітлювалась діяльність підпілля ОУН і боївків УПА на території Криму у 1941–1944 рр.

Метою статті є проаналізувати праці українських науковців, присвячені питанням боротьби організованих українських націоналістичних сил на Кримському півострові проти німецько-фашистських і російсько-комуністичних поневолювачів у роки Другої світової війни, показати місце і значення Криму для України у творчій спадщині діячів ОУН. Виходячи з цього, дослідницькими є такі **завдання**: виявити та охарактеризувати основні групи історіографічних джерел, що стосуються цієї проблематики; простежити тенденції нагромадження й узагальнення фактичного матеріалу; з'ясувати, які аспекти зазначеної теми вже досліджені вченими, які є малодослідженими, та окреслити перспективи подальших дослідницьких пошуків.

Варто зазначити, що досі в українській історіографії ця тема майже не розглядалась. Виняток складає робота українського військового історика й громадсько-політичного та наукового діяча в діаспорі, активного учасника національно-визвольної збройної боротьби 1917–1920 рр. та 1941–1945 рр. Л. Шанковського [31], в якій він також згадує й почасти наводить спогади окремих діячів українського націоналістичного підпілля в Наддніпрянщині та Криму: М. Сидора-Чарторийського, Є. Стахіва та І. Янчишина або Янцишина (псевдо

Моряк або Мор'як). У працях сучасних українських науковців питання висвітлення джерельної бази та історіографії цієї проблеми частково розглядалися у дослідженнях Є. Горбурова [4], С. Лашенка [14], О. Пониपालяка [17] та доволі змістовній статті без зазначення прізвища автора, розміщеній в інтернет-ресурсі [8].

Виклад основного матеріалу. Кримський аспект діяльності українського визвольного руху після поразки національно-демократичної революції 1917–1921 рр. продовжував посідати чільне місце в подальшій боротьбі за створення самостійної української держави. Особливо він посилювався після створення на Конгресі українських націоналістів, що проходив у Відні 28 січня – 3 лютого 1929 р., Організації українських націоналістів (ОУН) на чолі з полковником Армії УНР Є. Коновальцем. На Конгресі були також ухвалені та озвучені загальні світоглядні засади, бачення політичного становища та устроєві форми Організації.

Зокрема, в рефераті, прочитаному на Конгресі одним із його учасників – П. Кожевниківом, зазначалося, що «тереном діяльності організації (ОУН. – С. Г.) є ціла Україна. Отже, при встановленні поділу ми мусимо мати перед собою всі українські землі, без огляду на сучасні політичні режими та кордони... Географія, історія і його практичні міркування промовляють за тим, що найкращим є поділ цілої території України... на краї» [10, с. 200].

Автор вважає, що Україна має складатися з 10-ти країв, один з яких матиме назву «Запорізький край» та включатиме в себе лівобережну частину Катеринославщини (сучасної

Дніпропетровщини – С. Г.), Таврію (з Кримом) та суміжні українські частини Донеччини. Адміністративним центром Запорізького краю має стати місто Олександрівськ [10, с. 200, 202]. П. Кожевників у своєму творі послуговувався назвами міст у Російській імперії до революції 1917 р., хоча вже на 1929 р. Олександрівськ мав сучасну назву «Запоріжжя». Протягом 1935–1937 рр. визначним членом Української військової організації (УВО), створеної Є. Коновальцем у 1920 р., та ОУН М. Колодзінським (псевдо Гузар, Кум) була написана у трьох частинах праця «Українська воєнна доктрина», що стала епохальною подією для подальшого розвитку української воєнної думки ХХ ст. У рукописному варіанті ця робота поширювалась серед членів ОУН до моменту свого першого друкованого виходу у світ у 1940 р., вже після героїчної загибелі полковника М. Колодзінського як начальника Генерального штабу Карпатської Січі та Верховного команданта Збройних сил незалежної Карпатської України (колишньої частини Чехо-Словацької Республіки (ЧСР), сучасне Закарпаття. – С. Г.) в березні 1939 р. від рук угорських інтервентів.

Праця М. Колодзінського перевидана в Україні у 2019 р. [11].

У сформованій М. Колодзінським воєнній доктрині ОУН зазначено, що контроль над Чорним морем є одним із фундаментальних факторів військово-політичної безпеки й економічного процвітання майбутньої суверенної української держави. Ключова роль у контролі за чорноморськими портами і всім Північним Причорномор'ям відводилась Кримському півострову. М. Колодзінський наголошував: «Справа моря

і Криму має бути у нас предметом найбільш чуйної пропаганди серед українського народу. Наш народ мусить бути приготований психічно в разі потреби скотитися лавиною степів і скинути кожного в море, хто буде оспорювати наше право на Крим... Самостійна Україна має всі дані стати одною з найбільших морських потуг, коли ціле північне побережжя Чорного моря і Криму буде в наших руках» [11, с. 79–80].

Обґрунтовуючи право України на Крим не лише з ідеологічного, але й з історичного боку, автор розглядає низку варіантів з розвитку подій включно із втратою Кримського півострова у результаті протистояння України з Росією ще майже за 80 років до анексії путінською Росією українського Криму у лютому–березні 2014 р. та повномасштабного російського вторгнення в нашу державу, що розпочалось 24 лютого 2022 р. [11, с. 79]. У разі втрати контролю над півостровом, або у випадку морської блокади кримських портів, М. Колодзінський пропонував прорити канал від Запоріжжя до річки Молочна, щоб водним шляхом з'єднати промислові райони Нижнього Подніпров'я з Азовським морем та забезпечити постачання природних ресурсів Донбасу, насамперед вугілля, до Дніпропетровщини. Важливість Криму для України автор воєнної доктрини визначив так: «Всякі заміри відносно усамотійнення Криму чи то умежинародовлення (створення національних автономій на півострові. – С. Г.) треба відкинути з глибшим обуренням. Посідання Криму значить для нас більше, ніж посідання Сицилії для Італії. Італія без Сицилії не може бути великою морською державою, а Україна без Криму не може бути вповні самостійна» [11, с. 79].

Значення Чорного моря і Кримсько-го півострова відображено і у брошурі ОУН під назвою «За Українське море!», що вийшла у Львові у 1936 р. Тут обґрунтування важливості для майбутньої незалежної України контролю над Північним Причорномор'ям схарактеризовано у дещо поетичній формі: «Найтіснішими вузлами зв'язала доля Україну з Чорним морем. Від світанку свого державницького життя змагає український народ до опанування Чорного моря та його берегів – цієї природної для України широкої брами у світ» [8; 17].

«То огляди географічного стратегічного і господарського характеру проявляють за беззастережним належанням Криму до України. Географічне положення його таке, що хто володіє Кримом (з найбільшим воєнним портом – Севастополем) – той диктує свою волю коли не цілому Чорному морю, то з певністю на північному (отже українському) його берегу... Добре розуміється на цьому москаль і до цього правила пристосовують цілі своєї Чорноморської політики...», – зазначено у брошурі [17].

Розглядаючи основні віхи української історії від княжих часів до української революції 1917–1918 рр., пов'язані з Кримом, автор брошури «За Українське море!» наголошує на важливості побудови потужних військово-морських сил і торговельного флоту, основними базами яких мали би стати кримські порти [17].

Сучасний український дослідник І. Поніпаяк зазначає, що основи світобачення оунівцями значення Чорноморського регіону і Криму для всієї України були закладені працями громадсько-політичного діяча, журналіста, письменника, ідеолога українського інтегрального націоналізму Д. Донцова, зокрема його

статтею «За землю і море», що була опублікована у щорічнику «Червона калина» за 1919 р. [17]. Також вчений констатує, що публікація брошури 1936 р. була інформаційно-ідеологічним матеріалом, який мав би готувати членів та прихильників ОУН до боротьби за незалежність, акцентуючи увагу на важливості взяття під контроль Північного Причорномор'я та Кримського півострова.

Таким чином, хочемо зазначити, що український визвольний рух 20–30-х років ХХ ст., незважаючи на територіальну належність Криму на той час до Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР), бачив Крим як складову частину майбутньої незалежної України, тому закономірно, що ОУН при першій можливості спробувала встановити свій вплив на півострові.

Така можливість з'явилася з початком радянсько-німецької війни 22 червня 1941 р. та стрімкого наступу німецьких військ вглиб території України, в т.ч. і захоплення ними на кінець 1941 р. майже всього Кримського півострова (крім Севастополя та території навколо Керчі). ОУН сформувала зі своїх членів та прихильників т. зв. похідні групи, які мали прямувати за німецькою армією й інформувати місцеве населення про цілі та завдання націоналістів у справі побудови самостійної української держави та встановлювати свої органи влади.

Варто наголосити, що ОУН після загибелі 23 травня 1938 р. у Роттердамі (Нідерланди) першого провідника ОУН Є. Коновальця від рук радянського агента зазнала розколу. На II Великому зборі ОУН, що відбувся у Кракові у 1939 р., провідником ОУН було обрано одного з найближчих соратників Є. Коновальця – полковника Армії УНР А. Мельника.

Проте вже 10 лютого 1940 р. в окупованому Кракові (адміністративній столиці Генеральної губернії. – С. Г.) було створено Революційний Провід організації на чолі з С. Бандерою, який, підтримуваний своїми прихильниками – переважно молодими людьми з Західної України, значна частина яких (як і сам С. Бандера) відбули ув'язнення у польських тюрмах, звинувачував офіційний Провід Українських Націоналістів (ПУН) у недостатній активності, «лібералізмі» та узурпації влади в ОУН старшим поколінням, яке втратило вплив та авторитет в Краї (Західній Україні. – С. Г.), тощо.

Проте тогочасний розкол в Організації в основному являв собою не конфлікт генерацій, а конфлікт концепцій. Сутність розбіжностей між прихильниками С. Бандери і прихильниками А. Мельника полягала у питанні тактики і методів практичної діяльності на шляху до здобуття соборної і самостійної Української держави. Та частина ОУН, що об'єдналася навколо С. Бандери та визнавала його за провідника, називалася по-різному: ОУН революційна – ОУН(р), ОУН самостійників-державників – ОУН СД, ОУН революціонерів-бандерівців – ОУН(р-б), ОУН бандерівців – ОУН(б).

Частина ОУН, що продовжувала визнавати провідником ОУН А. Мельника, називалася в українській історіографії переважно або ОУН, або ОУН мельниківців – ОУН(м).

Зазначимо, що суперечки всередині Організації після смерті Є. Коновальця вже досить скоро набули ознак агресивного протистояння й непримиренності, жоден з її провідних членів не мав, подібно до покійного провідника, всеохоплюючого впливу й загальноорганізаційного авторитету, а отже – розкол ОУН

практично був неминучим, особливо – в період руйнації Другої Речі Посполитої у вересні 1939 р. і в очікуванні тотального військового зіткнення між гітлерівською Німеччиною й сталінським Радянським Союзом.

Після 22 червня 1941 р., коли війська німецького вермахту перейшли тодішній радянсько-німецький кордон і, долаючи опір Червоної армії, стрімко просуvalись вглиб України та зайшли на територію Криму, ОУН обох напрямків розпочала виконання власних завдань – створення на захоплених німцями у більшовиків етнічних українських землях підконтрольних оунівцям органів місцевого самоврядування. Для реалізації цих завдань як мельниківці, так і бандерівці використовували «похідні групи».

Першою до Криму намагалася потрапити Південна похідна група ОУН(м), але вона була майже повністю знищена німцями у Миколаєві [2, с. 199]. Залишки групи на чолі з Б. Суховерським восени 1941 р. дісталися Сімферополя, де Я. Савка, колишній офіцер Армії УНР, який пізніше перейшов до бандерівців, В. Максим'юк та Павлюк заснували осередок. Їхня діяльність зводилась до винятково легальних шляхів роботи, головним чином до розповсюдження серед місцевих українців газет «Наступ», «Краківські вісті» та журналу «Пробоем» [2, с. 199]. Я. Савка, згадуючи ці події, у часописі «Волинь» у 1942 р. опублікував статтю «3 українського життя на Криму» [22]. Одночасно з мельниківцями на півострів прибули бандерівці. Діючи більш енергійно, вони відразу перехопили ініціативу. З семи роїв Південної похідної групи ОУН(б) до Криму відправилися два. Один із них

під керівництвом М. Сидора-Чарторийського, в майбутньому – визначного українського політичного і громадського діяча в еміграції, та Р. Хмеля йшов безпосередньо за фронтом з Нової України через Веселий Кут, Бобринець, Новий Буг, Орлів, Берислав, Каховку, Чорну Долину, Асканію-Нову до Чаплинки. Прибувши до місця призначення, провідники групи були заарештовані зондеркомандою 6-ї німецької армії. Лише несподіваний наліт радянської авіації врятував їх від розстрілу. Після цього, деморалізовані невдачами, вони повернулися до Буковини. Інший рій на чолі з І. Осадчуком, сформований на Тернопільщині з тридцяти оунівців, продовжив свій шлях з Кривого Рогу до Криму [2, с. 199; 29; 31, с. 176].

Оскільки на Перекопі ще йшли бої між підрозділами Червоної армії та підрозділами 11-ї німецької армії під командуванням генерала Е. фон Манштейна, рій на кілька днів затримався в рибальському селі над Чорним морем. І. Янчишин, пізніше референт пропаганди Кримського проводу ОУН та громадський діяч на еміграції, згадував: «В моїй уяві залишився назавжди цей чудовий образ нашої першої зустрічі з морем. Всі ми відчували, що десь у глибині душі здійснилася наша молодеча мрія. Мрія, виплекана тим всім, що змолоду карбувало нашу національну свідомість і любов до українського моря... Ми стояли над самим берегом моря в одній лаві. Засмалені сонцем і степовим вітром. Друг Іван Осадчук скупими фразами передавав привіт... З тієї сцени ми зробили собі знімку» [31, с. 177]. До речі, в деяких джерелах Іван Янчишин подається як Трохимович, хоча насправді він Адріянович [2, с. 207].

Як зазначає Л. Шанковський, після закінчення Другої світової війни, вже перебуваючи на Заході, І. Янчишин написав спогади: «Спомини з Криму. Моя участь у похідних групах і в українському революційному підпіллі в Криму в 1941–43 рр.» (машинопис. США. Вересень 1955. 32 с.) та «Інформації про українське життя в Криму в часі останньої війни» (машинопис) [31, с. 208–209]. На жаль, вони так і не вийшли друком і сьогодні є недоступними широкому загалу.

На початку листопада 1941 р. підпільники проїхали Перекоп і Армянськ та розділилися на дві частини: С. Вонкевич, М. Любак та Р. Бардахівський пішли на Джанкой, а С. Тесля, І. Осадчук, Г. Вольчак та І. Янчишин – на Сімферополь, який став місцем базування Кримського проводу ОУН [2, с. 200; 31, с. 177–178]. У дослідженні Л. Шанковського «Похідні групи ОУН: причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.» показано подальшу діяльність Кримського проводу ОУН до повернення більшовиків на півострів у травні 1944 р. Згаданій тематиці автор присвятив цілий розділ [31]. Використовуючи різноманітні джерела, зокрема спогади безпосередніх учасників тих подій, закордонні архівні матеріали українських представництв і організацій, які знаходились на Заході, дослідником вперше в українській історіографії було здійснено спробу комплексного дослідження зазначеної теми. Ця робота не втратила своєї актуальності і до сьогоднішнього часу.

Варто зазначити, що Л. Шанковський у дослідженні не зазначив, що справжнє прізвище І. Мор'яка (Моряка) І. Янчишин (Янцишин), і це необхідно враховувати при ознайомленні з його роботою.

Іншими цінними джерелами, які висвітлюють боротьбу українських націоналістів за власну державність проти іноземних поневолювачів у Криму та їхню співпрацю з кримськотатарським національно-визвольним рухом, стали спогади українського громадсько-політичного діяча, безпосереднього учасника тих подій Є. Стахіва [26; 27].

Таким чином, зарубіжна українська історіографія внесла свій певний вклад у висвітлення діяльності оунівського підпілля в Криму, хоча вона й була значно обмежена у своїх можливостях, зокрема у доступі до архівних матеріалів, які перебували на території РСРС.

Після відновлення незалежності України в 1991 р. «першою ластівкою» – друківаним виданням, де з'явилась інформація про діяльність підпілля ОУН у Криму, – став переклад з французької мови книги українського історика в діаспорі, фахівця з історії українсько-французьких взаємин В. Косика «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» та її вихід у світ у Львові в 1993 р. З інформації, поданої автором, зазначено, що в Криму (кінець грудня 1941 – початок січня 1942 рр. – С. Г.) з'явилося шість похідних груп ОУН. С. Бандери по шість чоловік у кожній і один із членів групи вже був заарештований по дорозі до Сімферополя [12, с. 221]. В. Косик наводить резюме повідомлень підпільної оунівської газети «Вільна Україна», № 8 за вересень 1943 р., в якому повідомляється, що «діяльність ОУН в Криму стикається з надзвичайними труднощами, але не припиняється. Революційні почуття охопили кримських татар, які часто висловлюються за тісне співробітництво з українцями та іншими поневоленими народами. З діяльністю українців борються не тільки

німці, а й також і росіяни. СД закрило останній український театр у Криму. Німці арештували багатьох українців, звинувачених у тому, що вони проводили незалежницьку пропаганду, чи заплідрених у приналежності до ОУН» [12, с. 379]. Істориком також подано уривок із доповіді агента німецької служби безпеки СД від 31 грудня 1941 р., в якому зазначено, що група С. Бандери розгорнула свою діяльність в Криму, де вона займається пропагандою і намагається створити міцну організацію [12, с. 550].

У книзі сучасного українського історика В. Сергійчука «ОУН-УПА в роки війни», що з'явилася друком у 1996 р., опубліковано документ, де зазначено, що «українці в Криму представляються не найкраще... Вони в загальному перестрашені, без ініціативи...» [23, с. 268].

Так, довгі роки більшовицького терору робили свою справу, але і нові «визволителі» – німці – були не кращими, тому люди остерігались будь-яких небезпек. Проте поява на півострові представників ОУН, які, незважаючи на труднощі, постійно пов'язані з ризиком для життя, намагалися донести місцевим українцям, що вони гідні кращої долі і щоб її мати, треба створити власну державу, потроху змінювати ситуацію. В «Огляді суспільно-політичного, господарського й культурного життя на південних землях України» за вересень 1942 р., документі, опублікованому В. Сергійчуком в іншій книзі, що вийшла друком у 2005 р., зазначалося: «В політичному житті кримських українців слідне велике оживлення. З кожним днем зростають кадри самостійницьких сил» [24, с. 87–88].

З початку 2000-х років в українській історіографії, присвяченій діяльності

підпілля ОУН та боївків УПА в Криму, з'явився цілий ряд праць з цієї проблематики. У 2002 р. в часописі «Кримська світлиця» вийшла невелика стаття істориків Д. Омельчука та Н. Шевцової «Чи була ОУН в Криму?» [15]. У ній коротко на основі відомих на той час авторам відомостей розповідалось про окремі результати діяльності націоналістичного підпілля в Криму та подавалася повна інформація про життя і боротьбу проти нацистського і комуністичного режимів керівників Кримського проводу ОУН(б) В. Шарафана та Л. Ларжевського і членів його групи, засуджених радянським судом як учасників антирадянського підпілля.

В той же час автори статті, не маючи у своєму розпорядженні достатніх даних, притримувались думки, що в Криму «вся діяльність свідомих українців не виходила за межі Сімферополя» [15]. Наступного року у цьому ж часопису з'явилася стаття історика А. Іванця «Він боровся в Криму за самостійну Україну», де на основі інтерв'ю з донькою В. Шарафана Людмилою Безкровною, яка змогла ознайомитися з кримінальною справою свого батька (зробити ксерокопії справи кримські співробітники СБУ не дозволили їй з «технічної причини»), автором подано більш змістовну інформацію про життєвий шлях та боротьбу В. Шарафана за українську державу [9].

Зазначимо, що через дев'ять років у «Кримській світлиці» опубліковано статтю дослідниці Т. Соловей «Подвійна трагедія бандерівця Шарафана», написану на основі інтерв'ю з донькою В. Шарафана Л. Шарафан (вже не Безкровною. – С. Г.) [25]. Вона знайомить авторку статті зі своїм родоводом та розповідає про життя і боротьбу її батька та

інших підпільників. У статті зазначено, що Л. Шарафан зверталась до правоохоронних органів СРСР з вимогою переглянути кримінальну справу її батька ще у 1987 р., хоча А. Іванець повідомляє, що це сталося у 1989 р. і у проханні було відмовлено. В. Шарафана реабілітували 1993 р. вже у незалежній Україні. Але прикро те, що або через незнання Л. Шарафан тактики і стратегії ОУН(м) у боротьбі за українську державу, або через її суб'єктивні думки (в роки війни вона була ще малою дитиною) авторка статті наводить слова Л. Шарафан, що у 1943 р. під час німецького терору проти українського руху «разом з німцями лютували і мельниківці» [25]. Не можна заперечувати того факту, що приховані агенти ворога або просто не порядні люди можуть бути у будь-якій організації, але подібне твердження кидало тінь на доволі значну частину організованого націоналістичного руху, і багато мельниківців, так само як і бандерівців, загинуло у боротьбі з гітлерівським і сталінським режимами.

Важливим у вивченні діяльності націоналістичного підпілля на Півдні України та в Криму в період німецької окупації 1941–1944 рр. стало дослідження науковця Є. Горбурова [4]. Аналізуючи і вже відомі на той час джерела, в т.ч. і диспори видання, і вводячи в науковий обіг раніше невідомі широкому загалу архівні матеріали, автор робить висновок, що організований український національний спротив німецько-фашистським загарбникам на Півдні України і в Криму відіграв помітну роль у боротьбі за самостійну українську державу і сприяв поширенню національної свідомості серед українського населення цих регіонів.

Інститутом історії України НАН України 2006 р. видано збірник

документів «ОУН у 1942 році», в якому опубліковано цікаву інформацію – «Вісті з Криму. На основі повідомлень з місця й інформації преси», де повідомляється, що Крим з частиною Миколаївської і Запорізької областей входив до генерального округу «Таврія» (Generalbezirk «Taurien»), котрий у свою чергу належав до рейхскомісаріату «Україна» (Reichskommissariat Ukraina), та про відродження в Криму українського національного життя [16, с. 234–236].

Також у Сімферополі 2006 р. вийшла друга частина кримського тому науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», в якій розглядаються події 1941–1953 рр. ХХ ст., безпосередньо пов'язані з Кримом, представлені архівні документи, біографічні нариси і частина списків реабілітованих [19]. У «Вступі», підготовленому колективом авторів, є інформація про діяльність у Криму Українського національного комітету, який був створений зимою 1942 р. німецькою комендатурою за допомогою міської управи м. Сімферополя, серед членів якого був педагог В. Шарафан, який займався пропагандою, школами і бібліотекою. Згадуючи про діяльність ОУН в Криму, один з авторів розділу, називаючи прізвища В. Шарафана, Л. Ларжевського, Л. Чепелевського та інших націоналістів, стверджує, що чисельність оунівців на півострові була мізерною, а їхня діяльність малопомітною [19, с. 18–20].

На противагу таким твердженням у книзі опубліковано документ «О результатах агентурно-оперативных мероприятий органов «СМЕРШ» 4-го Украинского фронта с момента вступления в Крым», у якому зазначалось, що ОУН в Криму мала доволі розгалужену мережу,

а керівниками організації були вихідці із західних областей України: С. Тесля, який був керівником оунівського центру, І. Янчишин – займався пропагандою і агітацією та Г. Вольчак – видав конспірацією діяльності учасників організації.

«Деятельность «ОУН» на территории Крыма, – зазначалось у документі, – состояла в следующем: создавались во всех городах и селах Крыма ячейки путем индивидуальной обработки и вовлечения в организацию новых участников; пропаганде идей «ОУН» путем распространения среди украинцев националистической литературы, которая получалась из западных областей Украины, как то: газеты «Львовские и Краковские вести», «Наступ», которые издавались в гор. Львове, «Казачий вестник», издавался в гор. ..., книги – «Борьба с Москвой», «Казачина», «История Галичины», которые также издавались в гор. Львове.

Вся эта литература на территорию Крыма доставлялась почтовыми посылками и лично членами «ОУН», служившими переводчиками в различных немецких воинских частях и вместе с этими частями прибывавшими на территорию Крыма из Украины» [19, с. 67].

Інформаційно насиченими, зі змістовними документами є статті кримського історика О. Романька [20; 21]. Проте інформацію про діяльність українських націоналістів у Криму він подає під певним негативним кутом зору: з одного боку, стверджує про їх нечисленність і малопомітність їхньої роботи в Криму, а з другого – публікує документи про численність українців, які служили на півострові у німецьких збройних формуваннях. Але українські націоналісти не були німецькими колаборантами, а прагнули здобути власну незалежну державу,

а українці під німецькими прапорами – це вже зовсім інша тема. Тому ці праці мають певний тенденційний характер.

До речі, після анексії Росією Криму О. Романько залишився на півострові і почав працювати на кафедрі історії Росії т. зв. Кримського федерального університету ім. В. І. Вернадського.

У 2009 р. у Сімферополі вийшла друком книга українського письменника, публіциста, громадського діяча В. Проценка (псевдонім Володимир Чорномор) «Повстанчий Крим» [30]. Це художня повість про український визвольний рух у Криму, яка ґрунтується на фактах кримінальної справи № 329 (архівна – 2804) на Шарафана Володимира Антоновича, спогадах його доньки Людмили Шарафан, розповідей місцевих комбатантів ОУН і УПА. Допоміжна частина книги складається з хроніки життя і діяльності, зокрема з використанням архівних кримінальних справ НКВС СРСР, діячів ОУН, які причетні до розбудови організації в Криму, в т. ч. Катерини Логуш (дівооче прізвище Мешко, рідної сестри дисидентки Оксани Мешко. – С. Г.), яка очолювала Кримський провід ОУН у квітні – серпні 1943 р. [30, с. 197–198]. Видання викликало люту у російських шовіністичних організацій Криму, які намагались через місцеві органи влади заборонити розповсюдження книги на півострові та викупити для знищення весь її наклад. Недоліком, на нашу думку, цього видання є зображення членів ОУН(м) ідейно кволими, безініціативними, що постійно чекають вказівок згори, а членів ОУН(б) – людьми, для яких не страшні будь-які небезпеки та поневіряння.

Ще одним помітним дослідженням розглядуваної проблеми стала

публікація у «Кримській світлиці» статті В. Проценка «Підрозділи УПА Криму були дієвими» [18], у якій автор зазначає, що, будучи керівником Кримської ОУН, К. Мешко з підробленими документами на ім'я Ольги Пруднік створила військово-референтуру, яку очолює Г. Волощук. До Криму прибувають три члени УПА, відомі лише імена: Ігор, Степан і Петро, а керівництво місцевими боївками націоналістів перебирає на себе глибоко законспірований керівник служби безпеки під назвою «Головна Булава». Був створений загін самооборони на чолі з працівником станції Сімферополь, якому надали підпільне псевдо Рустем, і тридцятьма працівниками залізниці [18]. Історик Я. Антонюк стверджує, що Рустем був уродженцем Волинської області та завідував складом німецької медичної частини. Він забезпечував осередок документами, одягом та іншими речами, а також підбирав людей для залучення в ОУН із українців-західняків, які працювали в німецькій воєнізованій організації «Веркдінст» [2, с. 105]. В. Чмига (псевдо Моряк, уродженець Тальнівського району Київської області (тепер Черкаської. – С. Г.), колишній офіцер Чорноморського флоту, член ОУН з 1942 р., формує боївку УПА «Бійці», а колишній офіцер Армії УНР Я. Савка та його син Віктор створюють вишкільний загін «Сиваш» [2, с. 206–207; 18]. Севастопольський провідник «Іван, – констатує В. Проценка, – здійснює закупівлю зброї, медикаментів. У зв'язку з проведенням бойових операцій створюється шпиталь. Звільнені загоном Рустема військовополонені і завербовані до Німеччини переправляються за їхньою згодою до загону «Сиваш» чи в партизанські з'єднання» [18]. В. Проценка та

Я. Антонюк зазначають, що загін «Бійці» вирушив на з'єднання з підрозділами УПА-Південь, розпочавши бої в Одеській області. В. Чмига у грудні 1943 р. загинув у бою з німцями на території Голованівського району [2, с. 206, 212; 18].

За твердженням В. Проценка, в кінці 1943 – на початку 1944 рр. Головна Булава Криму об'єднувала дев'ять повстанських груп, що діяли в найбільш населених пунктах Криму. З наближенням Червоної армії одна частина повстанців була відкликана на підсилення частин УПА-Південь, інша частина повстанців влилася до партизанських з'єднань Криму (мається на увазі некоммуністичного спрямування. – С. Г.) [18]. Дослідник зазначає, що на 2009 р. уже були відомі імена 43-х кримських повстанців, які боролись в УПА за незалежність України, і дослідження з пошуку фактів української визвольної боротьби у Криму продовжуються. Також у статті він подає схему дійових структур УПА на півострові у 1941–1944 рр., що складена за спогадами кримських комбатантів УПА та матеріалами таємної кримінальної справи [18].

У своєму дослідженні В. Проценка стверджує, що у травні 1943 р. німці схопили й замордували Г. Вольчака (псевдо Сухий), одного з чільних діячів ОУН(б) у Криму, а Я. Антонюк зазначає, що Сухий у жовтні 1943 р. очолював господарчу референтуру та Службу безпеки (СБ) Кримського проводу ОУН. Через хворобу у листопаді 1943 р. з дозволу В. Кука, одного з керівників ОУН(б) та УПА, виїхав з Умані в рідне село Йосипівку Буського району Львівської області. Очолював референтуру пропаганди надрайону ОУН. Входив до складу Бюро інформації Української головної визвольної ради

(УГВР). Востаннє його бачили восени 1947 р. в селі Скриги Буського району [2, с. 208; 18].

Разом з тим у статті В. Проценка є одна прикра помилка. Він пише: «З донесення агента СД В. Косика від 31 грудня 1941 р., знайденого у секретних справах рейху, нам стало відомо, що зі Львова до Криму революційна ОУН направила шість похідних груп, близько 40 чоловік» [18]. Але насправді це уривок із донесення агента німецької служби безпеки СД від 31 грудня 1941 р., яку подає у своїй книзі український історик в діаспорі В. Косик [12, с. 550].

На жаль, ця помилкова інформація потрапила на сторінки статті «Діяльність ОУН та УПА в Криму», матеріалу із Вікіпедії – вільної енциклопедії, а наступним іде абзац зі статті О. Романька, в якій зазначається, що «вони (члени похідних груп ОУН у Криму. – С. Г.) намагалися створити в Криму підпільний рух, однак, за словами українського емігрантського історика В. Косика, випадки підтримки кримчанами були поодинокими» [7; 20, с. 175].

У 2008 р. в часопису «Кримська світлиця» опубліковано інтерв'ю дослідника С. Лащенко з тоді ще живою легендою українського націоналістичного підпільного руху на Донбасі та в Криму Є. Стахівим [13]. Колишній підпільник ділився спогадами про пережите, порівнював Донбас і Галичину періоду Другої світової війни й, згадуючи про своє перебування в Криму у 1943 р., зазначав, що на Донбасі про вільну Україну можна було говорити не тільки з етнічними українцями, а й з людьми інших національностей, але вони готові були жити у незалежній Україні за умови, що та буде демократичною державою. У Криму

ситуація була зовсім іншою. Там можна було вести антинімецьку пропаганду, але було дуже складно агітувати за незалежну Україну. Тому націоналісти сподівались, що систематична роз'яснювальна робота серед місцевого населення принесе свої плоди, та надіялись на порозуміння з кримськими татарами. На думку Є. Стахіва, політика незалежної України щодо Криму (кінець 2000-х років. – С. Г.) була короткозорою і легковажною. Українська влада нічого не робила для того, щоб підтримати місцеве патріотичне українство. А значна частина місцевих українців були не тільки проросійськими, а й підтримували комуністів [13].

Це дало свої гіркі плоди, коли у кінці лютого – березні 2014 р. Російська Федерація за мовчазної згоди частини місцевого населення анексувала півострів. Та, незважаючи на це, боротьба за український Крим не припинялась, а після повномасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. активізувалася з новою силою.

Після захоплення Криму Росією значно зріс інтерес і науковців, і широких верств українського суспільства до історії Криму, до взаємин материкової України з півостровом. Не став винятком і період Другої світової війни. Останнім часом з'явилося декілька змістовних наукових праць, присвячених боротьбі націоналістичного підпілля та боївок УПА на території Криму у 1941–1944 рр. До них можна віднести дослідження Я. Антонюка, С. Громенка, О. Пониपाляка та інтерв'ю з В. Хоменком [1; 2; 3; 5; 6; 17; 28]. У цих роботах із залученням деяких маловідомих джерел, архівних матеріалів, спогадів безпосередніх учасників показана більш-менш цілісна картина стану справ із висвітлення зазначеної теми,

враховуючи ідеологічне обґрунтування та практичну діяльність українського визвольного руху в Криму у 1941 – 1944 рр., зокрема, Кримського проводу ОУН(б) у листопаді 1941 – жовтні 1943 рр., кримськотатарського чинника в боротьбі ОУН, дослідженнях біографій визначних представників українського руху на півострові цього періоду.

Не применшуючи значення і новизни кожної з цих наукових робіт, все ж таки слід підкреслити, що у статті Я. Антонюка і С. Громенка «Тризуб і Тамга» не зазначено, що І. Мор'як (Моряк) – це псевдонім І. Янчишина (Янцишина), що це вносить певну неточність у подану інформацію, а на деякі цитати немає посилань, з якого джерела вони взяті [1].

Враховуючи наведене вище, варто зауважити, що діяльність українських націоналістів в Криму сповнена жертвості та героїзму. Незважаючи на величезні труднощі, смертельну небезпеку, вони не побоялись кинути виклик гітлерівській і сталінській тоталітарним системам на специфічній території, налагодили підпільну роботу, організували для неї легальне прикриття та утвердили український рух на півострові.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В історії українського націоналістичного руху 1941–1944 рр. Крим відіграв роль, яка ще недостатньо оцінена наукою. Історіографічні праці з теми дослідження можна поділити на дослідження авторів української діаспори (1946–1991), зокрема членів націоналістичних організацій або їхнього оточення, та роботи сучасних вітчизняних істориків за доби української незалежності після 1991 р., які підготовлені на широкій джерельній базі, що стала доступною тільки в останні десятиліття.

Проаналізувавши історіографічний доробок, можна зробити висновок про наявність певної репрезентативної літератури. Зокрема, низка праць присвячена організації мережі підпілля ОУН(б) у Криму, діяльності українських культурно-просвітницьких та релігійних організацій на півострові, налагодженню співпраці з кримськотатарським національно-визвольним рухом, створенню озброєних боївок УПА (Л. Шанковський, Я. Антонюк, С. Громенко, В. Проценко). В публікаціях А. Іванця та В. Проценка висвітлюються життя та діяльність керівників Кримського проводу ОУН(б) Л. Ларжевського, В. Шарафана та їх соратників. Питання організованого українського національного супротиву німецько-фашистським загарбникам на Півдні України та в Криму розглядає в своєму дослідженні Є. Горбуров. Слушною є думка автора, що цей рух сприяв поширенню національної свідомості серед українського населення цих регіонів.

На наш погляд, дещо тенденційний характер мають праці О. Романька. Суперечливою є думка автора про нечисленність українських націоналістів у Криму та малопомітність їхньої роботи, звинувачення українців у масовому колабораціонізмі німецьким окупантам. Інші науковці, досліджуючи заявлену проблематику, притримуються протилежної думки.

Також зазначимо, що у дослідженнях В. Проценка є певні неточності, невідповідність деяких наведених фактів реальним подіям. Зокрема, історика В. Косика автор називає німецьким агентом СД. На нашу думку, це твердження не відповідає дійсності, оскільки В. Косик був учасником підпілля ОУН в Західній Україні.

Таким чином, хоча питання діяльності підпілля ОУН і боївок УПА на території Криму в роки Другої світової війни (1941–1944) в українській історіографії певним чином досліджені та опрацьовані, ще залишається значний ряд проблемних питань, які до цього часу українськими дослідниками були висвітлені лише епізодично або не розглядалися взагалі.

Зокрема, йдеться про чисельний склад націоналістичного підпілля в Криму, його взаємовідносини з місцевим населенням, співпрацю чи неможливість її досягти з представниками національних рухів інших народів півострова – греками, болгарами, вірменами та ін. Питання створення та діяльності боївок УПА, їх чисельності, командного складу до сьогоденішнього часу залишаються майже недослідженими, не розкриті взаємовідносини українських підпільників з озброєними партизанськими формуваннями некомуністичного спрямування. Якщо діяльність націоналістичного підпілля бандерівського спрямування на півострові в загальних рисах висвітлена, то щодо діяльності мельниківців, їх культурно-просвітницької праці серед місцевих українців інформація дуже обмежена, хоча очільник ОУН(м) Б. Суховерський виїхав з Криму лише у квітні 1944 р. Також деяким дослідникам потрібно позбутися певної упередженості і суб'єктивізму у ставленні до представників інших українських незалежницьких сил небандерівського спрямування, особливо у наш складний час.

Варто зазначити, що значний масив архівних матеріалів залишився в Криму, зокрема в архіві Управління Служби безпеки України в Автономній Республіці Крим, і після російської анексії

українського півострова доступ туди закритий. Тема дослідження питань діяльності українського націоналістичного підпілля в Криму особливо актуальна сьогодні в умовах повномасштабного вторгнення Росії в Україну, тимчасової окупації рашистами частини української території, в т. ч. і Кримського півострова, тому ще раз варто зацентувати увагу на всебічному і неупередженому висвітленні цих поки що маловідомих і трагічних, і героїчних сторінок нашої історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонюк Я., Громенко С. Тризуб і Тамга: ОУН в Криму. URL: www.istpravda.com.ua>article>2014/10/30 (дата звернення: 26.09.2022).
2. Антонюк Я. Діяльність Кримського обласного проводу ОУН(б) (листопад 1941 – жовтень 1943 рр.). *Дрогобицький краєзнавчий збірник* / МОН України, Дрогобицький державний педагогічний університет імені І. Франка та інші. Дрогобич: Посвіт, 2015. Спецвипуск II. С. 199–212.
3. Антонюк Я. Кримськотатарський чинник в діяльності ОУН у 1940-і рр. *Український визвольний рух* / Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. Львів, 2015. 36. 20. С. 119–133.
4. Горбуров Є. Г. Рух опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації 1941–1944 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2003. 18 с.
5. Громенко С., Антонюк Я. Незламний «Явір»: життя і доля Леоніда Ларжевського. *Дзеркало тижня*. 03–10 липня. 2015. № 24.
6. Громенко С., Антонюк Я. Тризуб над півостровом: ОУН в Криму. *Дзеркало тижня*. 23–31 жовтня. 2014. № 39.
7. Діяльність ОУН та УПА в Криму: матеріал із вільної енциклопедії – Вікіпедії. URL: www.uk.wikipedia.

org>wiki>Діяльність_ОУН_та_УПА_в_Криму (дата звернення: 22.09.2022).

8. Діяльність підпілля ОУН в Криму: перспективи досліджень. URL: http://epidruchniki.com/content/816_Diyalnist_pidpillya_OYN_v_Krиму_perspektivi_doslidjen.html (дата звернення: 05.10.2022).

9. Іванець А. Він боровся за самостійну Україну. *Кримська світлиця*. 04 січня. 2003. № 4. URL: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=465> (дата звернення: 05.10.2022).

10. Кожевніков П. Організація Українських Націоналістів (реферат). *Конгрес Українських Націоналістів: документи і матеріали* / В. Муравський (упоряд.); О. Луцький (наук. ред.); НАН України, Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника, Центр досліджень визвольного руху. Львів, 2006. С. 197–216.

11. Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. Київ: Основа, 2019. 288 с.

12. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Р. Осадчук (переклад з франц.); О. Романів (передмова). 2-ге вид. Париж; Нью-Йорк; Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка, 1993. 659 с.

13. Лашенко С. Євген Стахів: «Кримський рій» я застав ще в Кривому Розі, восени 1941-го... *Кримська світлиця*. 4 січня. 2008. № 1. URL: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=5446> (дата звернення: 05.10.2022).

14. Лашенко С. Сімферопольці, українці, герої. *Кримська світлиця*. 23 жовтня. 2009. № 43.

15. Омельчук Д., Шевцова Н. Чи була ОУН в Криму? *Кримська світлиця*. 29 листопада. 2002. № 48. URL: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=252> (дата звернення: 05.10.2022).

16. ОУН в 1942 році: документи / НАН України, Інститут історії НАН України; О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук (укладачі); С. Кульчицький (відп. ред.). Київ, 2006. 243 с.

17. Понипаляк О. Діяльність українського визвольного руху в Криму у 1941–1943 роках: від ідеологічного обґрунтування до практичних кроків. *Етнічна історія народів Європи*: збірник наукових праць. Київ, 2021. Вип. 65. С. 98–103. URL: <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2021.65.11> (дата звернення: 26.11.2022).

18. Проценко В. Підрозділи УПА в Криму були дієвими. *Кримська світлиця*. 11 вересня. 2009. № 37. URL: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=7762> (дата звернення: 30.09.2022).

19. Реабилитированные историей. Автономная Республика Крым / ред. кол.: В. П. Антипенко (председатель), М. Р. Акулов и др.; НАН Украины, Институт истории НАН Украины и др. Симферополь: Антиква, 2006. Кн. 2. 393 с.

20. Романько О. Деятельность Организации украинских националистов на территории Крыма (1941–1944): политический и военный аспекты вопроса. *Историческое наследие Крыма*. Симферополь, 2004. № 5. С. 174–179.

21. Романько О. В. Трезубец над Крымом. Военно-политическая деятельность украинских националистов на территории полуострова в годы Великой Отечественной войны. *Military Крым*. Симферополь, 2007. № 6. С. 47–50.

22. Савка Я. З українського життя на Криму. *Волинь*. 25 червня. 1942. № 49. С. 3.

23. Сергійчук В. І. ОУН-УПА в роки війни: нові документи і матеріали. Київ: Дніпро, 1996. 494 с.

24. Сергійчук В. Український здвиг / Київський національний університет імені Т. Шевченка. Центр українознавства. Київ: Українська видавнича спілка, 2005. Кн. 5: Наддніпрянщина. 1941–1955. 836 с.

25. Соловей Т. Подвійна трагедія бандерівця Шарафана. *Кримська світлиця*. 2 листопада. 2012. № 44. URL: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=10963> (дата звернення: 05.10.2022).

26. Стахів Є. Великдень між татарами. *Український самостійник*. Мюнхен, 1957. Чч. 19–20 (329–330). С. 3.

27. Стахів Є. Спогади про Крим у 1941–1944 рр. Дії українського визвольного руху на чорноморському півострові. *Сучасна Україна*. Мюнхен, 1955. Ч. 3/105. С. 3–5.

28. Хоменко В. Невідома історія. Що робили бандерівці в Криму? URL: http://hromadske_radio/podcasts/golosy-krymu/nevidoma-istoriya-shchoe-robyly-banderivci-v-krymu (дата звернення: 08.11.2022).

29. Чарторийський-Сидор М. (Сидор М.) Від Сяну по Крим. Спомини учасника III похідної групи «Південь». Нью-Йорк: Українське видавництво «Нoverlia», 1951. 223 с.

30. Чорномор В. (Проценко В. М.) Повстанчий Крим. Повість [документально-історична хроніка]. Сімферополь: ДП «Видавництво «Таврія», 2009. 219 с.

31. Шанковський Л. Похідні групи ОУН: причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр. Мюнхен: Український самостійник, 1958. 369 с.

REFERENCES

1. ANTONIUK, Ya., HROMENKO, S. *Trident and Tamga: OUN in Crimea*. [online] Available at: www.istpravda.com.ua/article/2014/10/30 [Accessed 26 September 2022]. [in Ukr.]

2. ANTONIUK, Ya. (2015). Activities of the Crimean Regional Branch of the OUN(b) (November 1941 – October 1943). *Drohobytskyi kraieznavchyyi zbirnyk* (Drohobych Local History Collection). Special edition II. Ministry of Education and Culture of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, et al. Drohobych: Posvit, pp. 199–212. [in Ukr.]

3. ANTONIUK, Ya. (2015). The Crimean Tatar Factor in the Activity of the OUN in the 1940s. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* (Ukrainian Liberation Movement). Vol. 20. I. Krypiakevich Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Liberation Movement Research Center. Lviv, pp. 119–133. [in Ukr.]

4. HORBUROV, Ye. (2003). *The Resistance Movement and the Nationalist Underground in the South of Ukraine and in the Crimea during*

the Period of Occupation 1941–1944. [A thesis for Candidate of Sciences degree in History, specialty 07.00.01]. Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 18 p. [in Ukr.]

5. HROMENKO, S., ANTONIUK, Ya. (2015). Unbreakable «Yavir»: the Life and Fate of Leonid Larzhevskyyi. *Dzerkalo tyzhnia* (Mirror of the Week), 03–10 July, № 24. [in Ukr.]

6. HROMENKO, S., ANTONIUK, Ya. (2014). Trident over the Peninsula: OUN in Crimea. *Dzerkalo tyzhnia* (Mirror of the Week), 23–31 October, № 39. [in Ukr.]

7. Activities of the OUN and UPA in Crimea. [online] *Wikipedia*. Available at: www.uk.wikipedia.org/wiki/OUN_and_UPA_activities_in_Crimea (Accessed 22 September 2022). [in Ukr.]

8. *Underground Activities of the OUN in Crimea: Research Perspectives*. [online] Available at: http://e-pidruchniki.com/content/816_Diyalnist_pidpillya_OYN_v_Krymu_perspektivi_doslidjen.html (Accessed 05 October 2022). [in Ukr.]

9. IVANETS, A. (2004). He Fought for an Independent Ukraine. *Krymska Svitlytsia*, 04 January, № 4. [online] Available at: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=465> (access date: 10/05/2022).

10. KOZHEVNYKIV, P. (2006). Organization of Ukrainian Nationalists (abstract). *Konhres Ukrainskykh Natsionalistiv: dokumenty i materialy* (Congress of Ukrainian Nationalists: Documents and Materials). National Academy of Sciences of Ukraine, V. Stefanyk Lviv Scientific Library, Liberation Movement Research Center. Lviv, pp. 197–216. [in Ukr.]

11. KOLODZINSKYI, M. (2019). *Military Doctrine of Ukrainian Nationalists*. Kyiv: Osnova, 288 p. [in Ukr.]

12. KOSYK, V. (1993). *Ukraine and Germany in the Second World War*. 2nd ed. Paris; New York; Lviv: T. Shevchenko Scientific Society, 659 p. [in Ukr.]

13. LASHCHENKO, S. (2008) Yevhen Stakhiv: I Found the «Crimean Swarm» Back in Kryvyi Rih, in the Fall of 1941... *Krymska Svitlytsia*,

- 4 January, № 1. [online] Available at: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=5446> (Accessed 05 October 2022). [in Ukr.]
14. LASHCHENKO, S. (2009). People of Simferopol, Ukrainians, heroes. *Krymska Svitlytsia*, 23 October, № 43. [in Ukr.]
15. OMELCHUK, D., SHEVTSOVA, N. (2002). Was there an OUN in Crimea? *Krymska Svitlytsia*, 29 November, № 48. [online] Available at: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=252> (Accessed 05 October 2022). [in Ukr.]
16. KULCHYTSKYI, S. ed., VESELOVA, O., LYSENKO, O. et al., comp. (2006). *OUN in 1942: Documents*. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 243 p. [in Ukr.]
17. PONYPALIAK, O. (2021). Activities of the Ukrainian Liberation Movement in the Crimea in 1941–1943: from Ideological Justification to Practical Steps. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: zbirnyk naukovykh prats*. (Ethnic History of the Peoples of Europe: Collection of Scientific Works). [online] Kyiv, Vol. 65, pp. 98–103. Available at: <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2021.65.11> (Accessed 26 November 2022). [in Ukr.]
18. PROTSENKO, V. (2009). UPA Units in Crimea were Effective. *Krymska Svitlytsia*, 11 September, № 37. [online] Available at: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=7762> (Accessed 30. September 2022). [in Ukr.]
19. ANTIPENKO, V., AKULOV, M. et al., eds. (2006). *Rehabilitated by History. Autonomous Republic of Crimea*. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of the National Academy of Sciences of Ukraine, et al. Simferopol: Antikva, Book 2, 393 p. [in Rus.]
20. ROMANKO, O. (2004). Activities of the Organization of Ukrainian Nationalists on the Territory of Crimea (1941–1944): political and Military Aspects of the Issue. *Istoricheskoe nasledie Kryma*. (Historical Legacy of Crimea), № 5. Simferopol, pp. 174–179. [in Rus.]
21. ROMANKO, O. (2007). Trident over the Crimea. Military-Political Activity of Ukrainian Nationalists on the Territory of the Peninsula during the Great Patriotic War. *Military Crimea*, № 6. Simferopol, pp. 47–50. [in Rus.]
22. SAVKA, Ya. (1942). From Ukrainian Life in Crimea. *Volyn*, 25 June, № 49, p. 3. [in Ukr.]
23. SERHIICHUK, V. (1996). *OUN-UPA during the War Years*. Kyiv: Dnipro, 494 p. [in Ukr.]
24. SERHIICHUK, V. (2005). *Ukrainian Shift*. Book 5: Transnistria. 1941–1955. Taras Shevchenko National University of Kyiv, Center of Ukrainian Studies. Kyiv: Ukrainian Publishing Union, 836 p. [in Ukr.]
25. SOLOVEI, T. (2012). The Double Tragedy of Sharafan from Bandera. *Krymska Svitlytsia*, 2 November, № 44. [online] Available at: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=10963> (Accessed 05 October 2022). [in Ukr.]
26. STAKHIV, Ye. (1957). Easter among the Tatars. *Ukrainskyi samostiinyk*. Munich, Parts 19–20 (329–330), 3 p. [in Ukr.]
27. STAKHIV, Ye. (1955). Memories of Crimea in 1941–1944. Actions of the Ukrainian Liberation Movement on the Black Sea Peninsula. *Suchasna Ukraina* (Modern Ukraine). Munich, Part 3/105, pp. 3–5. [in Ukr.]
28. KHOMENKO, V. *Unknown History. What did the People of Bandera do in the Crimea?* [online] Available at: http://hromadske_radio/podcasts/golosy-krymu/nevidoma-istoriya-shchoe-robyly-banderivci-v-krymu (Accessed 08 November 2022).
29. CHARTORYISKYI-SYDOR, M. (SYDOR, M.) (1951). *From Syan to Crimea. Memories of a Member of the III Derivative Group "South"*. New York: Ukrainian Publishing House "Hoverlia", 223 p. [in Ukr.]
30. CHORNOMOR, V. (PROTSENKO, V.). (2009). *Insurgent Crimea. Story: Documentary and Historical Chronicle*. Simferopol: SE "Tavriia Publishing House", 219 p. [in Ukr.]
31. SHANKOVSKYI, L. (1958). Derivative Groups of the OUN: (Reasons for the History of the Derivative Groups of the OUN in the Central and Eastern Lands of Ukraine in 1941–1943). *Ukrainskyi samostiinyk*. Munich, 369 p. [in Ukr.]